

НЕСВІДОМА ФАНТАЗІЯ: ДЕЯКІ ІСТОРИЧНІ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИМІРИ^{1,2}

Девід Белл

Британське психоаналітичне товариство
Лондон, Велика Британія

UNCONSCIOUS PHANTASY: SOME HISTORICAL AND CONCEPTUAL DIMENSIONS

David Bell

British Psychoanalytic Society
London, UK
davidbell@hotmail.com

Переклад – З. Баблюян
Редакція перекладу – І. Романов

Ми всі знаємо про зло в собі, всі жахаємося його і хочемо його позбутися. Ззовні себе ми бачимо зло в двох різних формах – страждання та гріха. Але в нашому відчутті власної природи цього розрізнення більше нема, хіба абстрактно, через рефлексію. Ми відчуваємо в собі щось, що не є ані стражданням, ані гріхом, що є і тим, і тим разом, їхнім спільним коренем, скверною і болем водночас. Це присутність зла в нас. Це потворність в нас. Що більше ми його відчуваємо, то більше воно наповнює нас жахом. Душа вивергає його так само, як ми блюємо. Шляхом перенесення ми передаємо його речам, що нас оточують. Однак ці речі, які таким чином стають заплямованими та потворними в наших очах, повертають нам те зло, яке ми в них вклали. Вони повертають його, доповнивши. В цьому обміні зло в нас збільшується. Нам здається, що самі ті місця, де ми живемо, і речі, що нас оточують, ув'язнюють нас у злі, і з кож-

ним днем ситуація погіршується. Це жахлива мука. Коли душа, виснажена цією мукою, перестає її відчувати, надії на спасіння душі майже нема. Таким чином інвалід відчуває ненависть та огиду до своєї кімнати та оточення, в'язень – до своєї камери, і надто часто робітник – до своєї фабрики.

Сімона Вейль, 1909–1943.³

Фройд неодноразово зазначав, що існують три – і, можливо, це доволі дивно, що лише три, – поняття, прийняття яких дозволяє людині вважати себе союзником психоаналізу. Ось вони: витіснене несвідоме, перенесення та інфантильна сексуальність. Однак можна бачити, що поняття несвідомої фантазії швидко розкриває себе як засадниче для них всіх.

Організатори цієї конференції мали на увазі, що настав час переоцінки, можливо, тому, що відчувається певний зсув, навіть ерозія в тому, як ми застосовуємо це поняття. У цього зсуву є два різних вияви. Перший пов'язаний з більш загальним контекстом, що порушує широкі епістемологічні проблеми. Тут я зокрема маю на увазі способи мислення, – і можливо, в школі відносин це репрезентовано з найбільшою силою, – які висувають на перший план інтер-

¹ Bell, D. (2017) Unconscious Phantasy: Some Historical and Conceptual Dimensions. *International Journal of Psychoanalysis* 98:785-798. © 2017 Institute of Psychoanalysis, reprinted by permission of Taylor & Francis Ltd, <https://www.tandfonline.com> on behalf of Institute of Psychoanalysis

²Доповідь, прочитана на конференції «Несвідомо фантазія сьогодні» в Університетському коледжі Лондона 8 грудня 2012 г.

³ Зі статті «Форми неявної любові до Бога». – Прим. перекладача.

персональне поле і при цьому піддають сумніву цілу ідею внутрішнього світу як такого. Це відрізняється від інших шкіл думки, які, в технічному сенсі висуваючи на передній план стосунки між аналітиком та аналізандом, залишаються відданими класичній моделі тривоги, конфлікту та інсайту (захисту), і тому – внутрішності психічного життя. Друга локація полягає не стільки в моделі, скільки у змісті, де відбулася певна зміна акценту від розуміння в термінах архаїчних тілесних процесів. Хоча це було закономірною реакцією на надмірне використання такої мови, можливо, відчувається певне намагання вдихнути в нього нове життя.

Пригадую, як Ганна Сігал сказала на одній конференції, що, слухаючи доповіді, вона згадала історію про старшу жінку на вечірці молоді, яка підслухала розмови про секс і подумала: «Невже ніхто вже не займається цим у старий спосіб?».

Нижче я би хотів переказати історію концепції несвідомої фантазії з особливою увагою до різних типів феноменів, які вона охоплює. Я почну з Фройда, потім перейду до кляйніанського розвитку даної концепції, головним чином пов'язаного, звісно, з класичною статтею Сюзен Айзекс. Проте я покажу, що деякі з цих більш сучасних ідей вже були присутніми в роздумах Фройда, хоча далі він їх не розвинув. Слідом буде певне обговорення праці філософа Річарда Воллхайма, який більше за всіх дослідив логічну географію психоаналітичної теорії, збагатив нас як концептуально, так і феноменологічно. В прикінцевому розділі доповіді я запропоную деякі власні міркування, які, сподіваюся, призведуть до подальшого прояснення.

Отже, починаємо з Фройда. Ми бачимо, що Фройд по-різному використовує поняття несвідомої фантазії та, як нагадує нам Річард Стайнер (Steiner, 2003), праці якого я глибоко зобов'язаний, складнощі та двозначності самого терміну «фантазія» («phantasy») вельми передують Фройдю та сягають глибоко в етимологію цього слова. Один з безпосередньо очевидних контрастів, який я хочу підкреслити, це контраст між використанням слова «фантазія», що вказує на психічну діяльність, відмічену легкістю, примхливістю, яка, можливо, найбільш характерна для

бажань та мрій (daydreams), та чогось більш фундаментального, фантазії, що відбиває глибокий зміст нашого психічного життя. Коли слово «фантазія» використовується в першому сенсі, воно знецінює важливість психічної реальності (див. Isaacs, 2003, p. 158). Другий полюс пов'язаний з першим, але від нього відрізняється; в цьому випадку фантазія протиставлена реальності, фантазія це різновид помилки. Тут є труднощі, як я сподіваюсь показати далі. Проте, хоча може виникнути спокуса опиратися цієї полярності, вона, здається, є неминучою. Ці розбіжності вже присутні з самого початку і далі здійснюють постійний тиск та впливають на те, як ми міркуємо про несвідому фантазію, іноді дуже явно, а іноді – не дуже.

Можливо, перший важливий відправний пункт в подорожі цього поняття знаходиться там, де Фройд кинув домагатися, щоби пацієнти згадували події, і натомість наказував їм звернутися до асоціацій. Цей момент позначає перше перенаправлення уваги від історії пацієнта на вміст психіки, від зовнішнього на внутрішнє. За цим слідували важливі події 1897 року, через які Фройд відмовився від теорії зваблення, тобто відмовився від уявлення про інфантильне зваблення як необхідну і достатню умову виникнення істерії. Визнаючи центральну роль фантазії, він не тільки пересуває увагу з матеріальної реальності на реальність психічну, але й надає цій психічній реальності *детермінативну силу*. Тепер фантазія розглядається не тільки як результат психічного порушення, але також як його причина. Ці фантазії дають про себе знати через повторюваність. Невротики більше не страждають від спогадів, але відтворюють минуле, – не тільки історичне минуле, але й минулу історію свого психічного життя. Кажучи, що фантазія більше не є продуктом неврозу, але є його причиною, нам треба пам'ятати, що ці два аспекти взаємно проникають один в інший. Тобто фантазія як продукт хвороби може накладатися на причинно-наслідковий шлях хвороби, таким чином її послаблюючи чи погіршуючи,⁴ що я буду обговорювати нижче. Втім, гадаю, також буде справедливим

⁴ Тут я використовую термінологію Воллхайма, яка детальніше буде обговорюватися нижче.

сказати наступне: навіть коли Фройд розглядав зовнішні події як причину неврозу, він ніколи не уявляв, що вони здатні вчинити таку дію без втручання того, як психіка асимілює ці події, зокрема, в їхньому зв'язку з бажаннями, – без цього посередницького чинника концепція *Nachtraglichkeit*, відкладеної дії (*deferred action*), була б незрозумілою.

В «Формулюваннях щодо двох принципів психічної діяльності» (Freud, 1911a) Фройд здійснює нове концептуальне прояснення, вперше визначаючи дві різних сфери психічного життя, – ту, де панує принцип задоволення, і ту, де панує принцип реальності. Фройд пише:

«З введенням принципу реальності відщепився один різновид мисленневої діяльності; вона утримується вільною від перевірки реальністю та залишається підпорядкованою лише принципу задоволення. Цією діяльністю є фантазування, що починається вже в дитячій грі і пізніше, продовжуючись як мріяння, відмовляється від залежності від реальних об'єктів» (Freud, 1911a: 221).

Мислення, яким керує принцип задоволення, дуже схоже на первинний процес і тісно пов'язане з несвідомою фантазією. Ця психічна реальність, як каже Фройд, має певне незалежне «відщеплене» існування, яке, однак, дуже впливає на те, як ми живемо своїм життям.

В цій сфері реальність думки прирівнюється зовнішній реальності, бажання – їхньому здійсненню. Ця психічна реальність переважає матеріальну реальність при неврозах і таким чином, до тої чи іншої міри, в кожному з нас. Фройд писав, що ці фантазії міцно пов'язані з сексуальними інстинктами та підлягають витісненню. Вони оприявлені у мріях та дитячій грі. Тут виникають труднощі, які також треба зараз розглянути. Хіба фантазування у мріях, сновидіннях та несвідомій фантазії не цілком відрізняється одне від одного? Слідом за Лапланшем та Понталісом (Laplanche and Pontalis, 1973)⁵ я вважаю, що Фройд було настільки ж болісно підкреслю-

вати зв'язки між цими аспектами нашої психології, наскільки й розрізнявати їх. Згідно з Фройдом, межі між різними частинами психіки не слід вважати чіткими та фіксованими, він пропонує нам кращий опис:

«Ми не можемо належним чином описати характеристики психіки засобами лінійних контурів, як на малюнку чи в примітивному живописі, нам потрібні кольорові області, що переходять одна в іншу, як ми бачимо у сучасних художників. Зробивши свої роз'єднання, ми маємо дозволити тому, що ми роз'єдали, зливаючись, об'єднатися знову». (Freud, 1933: 78)

Також нам треба уникати непорозуміння, що пов'язане з полярністю, якої ми щойно торкнулися, між фантазією та реальністю. Бо може бути спокусливим вважати, що в якомусь сенсі кульмінацією зрілості є життя, де панує принцип реальності, однак ми знаємо, що таке життя було б позбавлене всіх якостей, які ми природним чином вважаємо частиною людського існування.

Є питання, яке лишилося без відповіді у Фройда, і воно таке: чи існують з самого початку певні первісні фантазії, що є частиною нашої побудови, нашої спадщини?

Звертаючись тепер до статті про Леонардо да Вінчі 1910 року ми бачимо, як виявляється зовсім інший реєстр фантазії. Фройд описує, як Леонардо стає гомосексуалом. Йому треба підтримувати в своїй психіці особливу сцену/фантазію, де мати його любить, і для цього він розподіляє різні елементи цієї фантазії між двома фігурами: собою і своїм коханцем.

«Хлопець витісняє свою любов до матері: ставить себе на її місце, ідентифікує себе з нею і використовує власну особистість в якості моделі, за схожістю до якої він обирає нові об'єкти свого кохання. Таким чином він стає гомосексуалом (...)». (Freud, 1910: 100)

Тепер, – хоча в нас можуть залишатися сумніви щодо цього біографічного нариса про Леонардо, – я хотів би звернути увагу на те, що тут фантазія це не просто сцена, не лише репрезентація здійсненого бажання, але опис психічної діяльності, внутрішня фантазія, яка проживається в світі. Фройд також зауважує, що в кожній такий ситуації, – коли Леонардо заводив коханця, – він відтворює механізм, за допомогою котрого набув своєї гомосексуаль-

5 «Схоже, що проблематика фантазії у Фройда, зовсім не обгрунтовуючи принципову різницю між несвідомими та свідомими фантазіями, більше присвячена проведенню аналогій між ними, спільним для них переходам і переходам між однією та іншою». (Laplanche and Pontalis, 1973, p. 317).

ності. Невдовзі я до цього повернуся.

Випадок Шребера (Freud, 1911b) пропонує новий тип фантазійного вмісту. Ви згадаєте, що Шребер був дуже розумним суддею, який розвинув систему марення, зосереджену на його особливих стосунках із сонячними променями. Він вірив, що, скеровуючи промені на себе, він може збільшувати свою міць, тоді як інші сили намагаються відтягнути від нього ці промені, позбавляючи його цих життєвих сил. Фройд побачив, що система марення Шребера дещо нагадує його власну теорію об'єктного лібідо та нарцисичного лібідо; лібідо, що скероване на самість, збільшує її міць, нато-мість лібідо, відведене в об'єкт, призводить до виснаження самості.

Фройд сухо коментує:

«Оскільки я ніколи не боюся критики інших і не сахаюся самокритики, у мене нема мотиву ухилитися від згадування ... разючої схожості (марення Шребера) із нашою теорією. ... Ці та багато інших подробиць маренневої структури Шребера виглядають майже ендопсихічними сприйняттями процесів, існування яких я вважаю на цих сторінках підставою нашого пояснення параної. ... Майбутнє вирішить, чи не більше в моїй теорії марення, ніж я хотів би визнати, або – чи не більше істини в маренні Шребера, ніж інші люди наразі готові повірити». (Freud, 1911b: 78–9)

«Ендопсихічні сприйняття», тобто сприйняття психікою власної ментальної діяльності. Фройд вже зауважував: таким саме чином, як сексуальні перверсії привели нас до розуміння пертурбацій лібідо, вивчення психозу може привести нас до розуміння Его, і тут ми маємо припущення, яке психотична психіка оприявнює за посередництвом фантазії, репрезентацію (нехай і в конкретній формі) свого власного функціонування.

В «Запереченні» (Freud, 1925) Фройд робить наступний крок, знаходячи підвалини психічної діяльності в несвідомій тілесній фантазії. Він вважає, що витoki однієї з наших найвищих здібностей, здатності до судження, полягають у примітивній тілесній діяльності. Прийняти щось як істинне це його проковтнути, а відкинути – це його виплюнути чи вивергнути з інших тілесних отворів. Воллхайм формулює це елегантно:

«Перш ніж це (судження) може відбутися, думка спочатку уподібнюється фізичному предмету, який в цей момент може бути в тілі, а в наступний – поза ним, і навпаки; уподібнюється їжі або фекаліям. ... Таким чином, мислення це фізична діяльність, яка може вносити предмет в тіло або вивергати його з тіла: прикладами є ковтання, блювання, утримання, дефекація. Внесення цього предмета в тіло є джерелом згоди; його вивергання з тіла – джерело заперечення ... дитина, що цікавиться тілом матері, уподібнює свою цікавість цьому фізичному дослідженню». (Wollheim, 1984: 144)

В майбутньому ми ніколи не переростаємо цей глибокий зв'язок, він зберігає свій вплив. Архаїчна тілесна теорія психіки завжди буде забруднювати та висвітлювати «образ психіки в ній самій» (Воллхайм).

Праця Кляйн. Коли Кляйн вирішила, що дитяча гра є еквівалентом вільної асоціації, вона не тільки забезпечила метод лікування маленьких дітей, вона одночасно – можливо, сама того не розуміючи, оскільки для неї це було цілком природнім, – запропонувала нову концепцію того, чим є фантазія; фантазії не як сцени або події, але як динамічні процеси в русі.

Коли ви читаете ранні статті Кляйн, завжди вражає її постійний спокійний інтерес до найбільш неприємних ідей і легкість, з якою вона перемикається між різних психічних реєстрів і може бачити насичення перенесення несвідомою фантазією.

Дитина, що погано засвоює математичні дії, в своїй грі ріже жінку на шматки, зупиняє її крики, набиваючи їй рот папером, а потім описує, як діти з'їдають шматки її тіла. Далі Кляйн розкриває зв'язок між рухом чисел при математичних діях і розриванням плоті, після чого залишаються криваві частини, – демонструючи, як пізнання пов'язане з цими ранніми фантазіями. Тут чітко спостерігається її постійний інтерес до інтелектуального гальмування та його коріння в фантазії (Klein, 1923).

В своїй роботі Кляйн показує, як одна фантазія впливає на іншу, як через аналіз однієї фантазії розкривається інша. Більше того, фантазія не просто забарвлює наш світ, вона

є тим самим середовищем, через яке ми контактуємо зі світом, внутрішнім та зовнішнім. Найперші операції психіки, інтроєкція та проєкція, стають належним чином втіленими процесами майже біологічного характеру. Проєкція та інтроєкція для психіки те саме, що дихання для тіла.

Техніка Кляйн надає доступ до більш примітивних тілесних фантазій. Психічні феномени, описані Фройдом в «Запереченні», тепер з'являються як живі істоти в консультативній кімнаті.

Для Кляйн (див., наприклад, Klein, 1946) фантазії це не якась паралельна та другорядна вистава, вони чинять *реальний* вплив на психіку, її зміст и те, як цей зміст структурований.

Людина, що скаржиться на відчуття виснаження, почуваючи себе так, ніби вона загубила свої аспекти, *не* висловлює фантазію в сенсі непорозуміння або помилки, але висловлює певний інсайт, або, якщо взяти термін Фройда, «ендопсихічне сприйняття», – сприйняття стану своєї психіки внаслідок проєкції. Ті, хто відчувають, що їх контролюють інші, виражають стан психіки внаслідок проєкції свої аспекти в інших.

Запропонувавши моделі параноїдно-шизоїдної позиції та депресивної позиції, Кляйн забезпечує концептуальну систему для розуміння зв'язку між фантазією та різними рівнями інтеграції. Існують різноманітні фантазії, що характеризують ці різні позиції, але більше того, ці способи існування у світі структуровані фантазією, вхід і вихід з них здійснюється через посередництво фантазії.

Звісно, це Айзекс (Isaacs, 2003 [1943]) в явному вигляді описала ці особливості та функції фантазії, – в її роботі фантазія стає самою речовиною всього психічного життя.

«Всі імпульси, всі почуття, всі режими захисту переживаються в фантазіях, які дають їм ментальне життя и вказують їм напрямок та мету». (Isaacs, 2003 [1943], p. 160)

Айзекс показала: коли ми кажемо про захисні механізми, це погляд ззовні, але внутрішньо ці процеси проживаються через посередництво фантазії. Проєктивна ідентифікація, переміщення аспектів самості назовні впливає не тільки на репрезентацію внутріш-

нього світу, але й на те, яким він є.

Проте ми також усвідомили, що задіяні й інші процеси, що *реально* впливають на зовнішній об'єкт. Це розуміння того, як несвідома фантазія проживається в житті та в консультативній кімнаті, стало одною з найбільш плідних сфер дослідження, і в цьому відношенні видатною була робота Бетті Джозеф. Я хотів би тут підкреслити, що, як зазначила Елізабет Спілліус (Spillius, 1988: 83), проєктивна ідентифікація залишається фантазією і вплив на зовнішній об'єкт є цілком окремим питанням і тому, гадаю, не може входити у визначення цього процесу. Вплив на зовнішній об'єкт краще розуміти, і тут я слідую побудові Фельдмана (Feldman, 1997), що базується на роботі Сандлера (Sandler, 1976), як *актуалізацію* фантазії, щось концептуально цілком окреме.

К., дев'ятирічна дівчинка, повернулася після літніх канікул на свій перший сеанс. Коли я вийшов її зустріти у чекальню, вона не пронеслася повз мене, як зазвичай робить. Натомість я бачу, що вона спокійно сидить, схрестивши ноги, і читає газету. Я стою, не дуже розуміючи, що робити, і ніяково прочищаю горло, доволі жалюгідно. Вона дивиться на мене поверх газети і каже: «Я приєднаюся до вас за хвилину».

Можна дійти до думки, що моя юна пацієнтка впоралася з перервою, – або, можливо, з поверненням після перерви, – шляхом того, що ідентифікувалася зі спокійним зверхнім аналітиком, зайнятим власними справами, проєктуючи в мене свої більш тяжкі частини. Коли я з'являюся, вона актуалізує цю внутрішню ситуацію і робить це з неабияким успіхом.

Отже, ми перелічили низку різних реєстрів фантазії:

- Фантазія як сцена;
- Фантазія як репрезентація потягу;
- Фантазія як репрезентація бажання у вигляді його здійснення;
- Фантазія як відщеплена діяльність психіки, що функціонує під егідою принципу задоволення;
- Фантазія як репрезентація власної діяльності психіки (те, що Воллхайм називає «образ психіки в ній самій» (Wollheim, 1969)).
- І зрештою, фантазія як базова підвалина всього ментального життя, в тому числі потя-

гів, імпульсів, всіх ситуацій тривоги та захистів. Вона стала самою речовиною нашого внутрішнього світу.

Є анекдот про двох молодих рибок, що гаяють у воді теплим весняним днем. І от до них підпливає старша риба. «Гарний день, щоби плавати у воді, хлопці», – каже вона і суне далі. Одна з молодих риб повертається до іншої і питає: «Що це ще, до біса, таке – вода?».

Тобто несвідома фантазія настільки забарвлює наше ментальне життя, що ми живемо в ній, навіть не знаючи про її існування.

Деякі подальші концептуальні міркування. Поняття фантазії – тепер, коли ми звикли користуватися цим терміном, – є, що ми недостатньо цінуємо, – новим розвитком того, як мислити про психіку, і зовсім нелегко знайти правильну мову для її опису. В певних аспектах вона тісно пов'язана з бажанням, але це не бажання; в інших аспектах вона тісно пов'язана з вірою, але це не віра; всі погодяться, що вона дає чомусь форму, але це більше, ніж репрезентація.

Переказуючи історію цієї концепції, я свідомий того, що на мою точку зору на цю історію глибоко вплинула, – дещо поміж рядків, – праця Річарда Воллхайма. І тепер час звернутися до його праці більш безпосередньо.

Річард Воллхайм в книжках «Нитка життя» (Wollheim, 1984) та «Про емоції» (Wollheim, 1999) досліджує те, що значить бути людиною, і при цьому не тільки робить значний вклад у філософію психіки (philosophy of mind), але й – оскільки він так широко застосовує психоаналіз, особливо кляйніанський, – пропонує нам певну архітектуру теорії Кляйн, вивчає її сенси та значущість.

Згідно з Воллхаймом, існує фундаментальне розділення ментального життя на ментальні стани, ментальні диспозиції та ментальну діяльність. Ментальні стани це поточні (occurent) ментальні феномени, свідомі чи несвідомі (наприклад, наші думки та почуття), котрі змінюються щосекунди, як «потік свідомості», натомість диспозиції – це фонові феномени, що чинять величезний вплив на вміст свідомості і ще багато де. Диспозиції охоплюють такі речі, як вірування, бажання,

знання, навички. Натомість ментальна діяльність охоплює сприйняття, когнітивні операції, такі психічні дії, як інкорпорацію, проєкцію, ідентифікацію тощо.

Поточні стани мають суб'єктивність, тобто в них є дещо подібне на конкретний ментальний стан, натомість це не так для диспозицій, які несвідомі. Деякі диспозиції будуть лише описово несвідомими, натомість інші є більш глибоко несвідомими, витісненими. Ментальні стани *виражають* диспозиції. Ці аспекти нашої психології мають безперервність, вони впливають одне на інше, тобто вони *синхронічні*. Однак диспозиції створюють зв'язок у часі, тобто *діахронічно*.

Диспозиції мають події, які їх засновують: зустріч зі сказаним собакою може заснувати диспозицію страху перед собаками, дуже рання ситуація тривоги може заснувати диспозицію проєкції чи інтроєкції. Коли диспозиція встановлена, вона буде оприявнюватися кожен раз, коли відбувається відповідна подія. Існує багато способів взаємодії ментальних станів та диспозицій: крім формування диспозиції, як щойно описано, ментальний стан може завершити диспозицію, інтенсифікувати її або пом'якшити. І нарешті, коли зовнішня подія викликає ментальний стан, це ніколи не відбувається напряму, лише через взаємодію з іншими диспозиціями: постріли, скоріше за все, будуть мати зовсім інший сенс для солдата, ніж для людини, що йде вулицею.

Тепер перейдемо до того, що найбільше стосується нашої теми. Певні диспозиції проживаються як фантазії, і коли ці фантазії або їхні похідні стають усвідомленими, ментальні стани оприявнюють характер відповідної диспозиції. Наприклад, диспозиція ревності оприявнюється, тобто виражається як ментальний стан, коли дещо зовнішнє чи внутрішнє її активізує. І якщо ця диспозиція несе в собі нашу історію, і якщо ці диспозиції є здебільшого фантазіями, тоді це фантазія, що несе відбиток нашої історії, що вмонтовує нас у наратив нашого прожитого життя, ці фантазії є «ниткою» нашої особистості. Філософи схильні вважати, що безперервність життя забезпечує одна лише пам'ять, проте, згідно з Воллхаймом, її забезпечує пам'ять разом із фантазією. Пам'ять передає інформацію, фан-

тазія передає та зберігає вплив. Тоді фантазія оприявнюється як ментальний стан, як диспозиція і як ментальна діяльність.

Згідно з цією концепцією, фантазії зміцнюють самі себе, тобто якимось чином це в їхній природі – зберігати себе та зберігати свій вплив на нас. Тут я повертаюся до Леонардо. Ви пам'ятаєте твердження Фрейда, що в кожній ситуації, коли Леонардо заводиться коханця, «він відтворює механізм, за допомогою котрого набув своєї гомосексуальності». Тобто, в термінах Воллхайма, проживання фантазії сприяє її збереженню та підтримці її причинно-наслідкового зв'язку з подією, яка її викликала.

Найбільш примітивні фантазії це внутрішні репрезентації бажання чи, можливо, точніше, репрезентації, через які бажання здійснюється. В найбільш ранніх ситуаціях, котрі, однак, зберігають свою причинно-наслідкову силу, фантазія ссання груді задовольняє бажання, – це галюцинація, першопредок наступного регістру фантазії, фантазії як здійснення бажання.

На іншому рівні фантазія не стільки приносить задоволення, скільки послаблює тривогу (що також можна вважати позбавленням незадоволення), і тут Воллхайм має на увазі такі речі, як проєкція певного провокуючого тривогу аспекту себе в зовнішній світ або інтроєкція лячного об'єкта з метою контролю. Це негайно приводить до наступного рівня, а саме до фантазій, що є наслідками цих ранніх захистів. Наприклад, інтроєкція породжує нашу диспозицію уявляти, фантазуючи, фігури всередині нас, спочатку в простих, а далі у все більш складних стосунках між собою. І нарешті Воллхайм розглядає фантазію як суттєвий елемент у формуванні емоції. Вона формує їх, забезпечуючи підставу для ставлення: наприклад, почуття гніву можуть нести в собі фантазію розривання, кусання об'єкту тощо.

Фантазіям притаманна текучість, і вони можуть, як показала Кляйн, впливати одне на одне. Вони можуть змінюватися, хоча більш глибокі фантазії більше опираються змінам. Хоча фантазії аж ніяк не суто наочні (найперші фантазії це фізичні «спогади в почутті» (*memories in feeling*), як казала Кляйн (Klein,

1957, р. 79)), зазвичай ми думаємо про них у наочних формах, і в цих формах вони є більш доступними. У вмісті фантазії розподілені суперечні елементи (наприклад, суперечні бажання). Це може бути розподіл у часі (Людина-з-пацюками відокремлює свої бажання вбивства, що розігруються тим, що він кладе камінь назад на дорогу, від любовних бажань, коли прибирає камінь, щоби захистити свою даму). Або вони можуть бути розподілені візуально по різних частинах фантазійної сцени. Фантазії конденсують суперечливі значення у наративну структуру. Отже, фантазії вирішують проблему таким саме чином (як припустив Себастьян Гарднер⁶), як намальований портрет може вирішувати проблему композиції.

Факти та об'єкти. Перш ніж завершити цю частину обговорення, я би хотів повернутися до полярності, котру назвав проблематичною на початку доповіді, а саме полярності фантазії та реальності. Спочатку я вважав, як сказав вище, що ця полярність не цілком доречна, що ми маємо від неї відійти, оскільки фантазія стає тут різновидом помилки, постулюючи, може бути, певний стан, в якому її можна переступити, та, як витікає з викладеного вище, це і неможливо, і небажано. Не існує вільного від фантазії стану, навіть контакт із реальністю мусить підтримуватися фантазійними структурами.

Візьмемо астронома, який дивиться в телескоп; ми можемо уявити, що його захват небесними тілами, сповнений подиву та цікавості, сягає його найпершого відчуття дивовижності тіла матері. Приклад такого типу суперечить мисленню в термінах полярності фантазії та реальності, оскільки фантазія тут *підтримує* дослідження реальності, як дуже чітко продемонструвала Кляйн (див. Segal, 2007).

Втім, тепер я розумію, що це розрізнення, нехай і проблемне, зберігає необхідну силу. Філософ Себастьян Гарднер у розмові зі мною зазначив, що відповідним можна вважати розрізнення між фоновими фантазіями (диспозиціональної якості) та фантазіями, що вдираються у свідомість, і роблять це особливим чином. У випадку нашого астронома, якщо фантазії вдираються у свідомість, він,

⁶ Персональне спілкування.

можливо, настільки схвилюється, що більше не зможе спостерігати належним чином, уявляючи, що побачив речі, яких ніяк не міг бачити, – або загальмується і вже не зможе виконувати свою роботу взагалі. В термінах Сігал це символічне рівняння заміщує власне символізм (Segal, 1957), в термінах Біона це збій альфа-функції.

В ментальному житті існує ще одна полярність, не така сама, як полярність фантазії та реальності, але тісно з нею пов'язана. Я формулюю її як різницю між «фактами» та «об'єктами». Поясню, що я маю на увазі.

Певний час тому я чув, як фахівець із боротьби зі СНІД-ом описував одну трудність в своїй роботі приблизно таким чином: «Людам, здається, дуже важко збагнути, що вірус ВІЛ це просто вірус, який діє як всі віруси. В нього немає *наміру* комусь нашкодити. Це насправді лише нещасний факт, що, тиражуючи себе в людських істотах, він їх вбиває, але людям нелегко так це сприймати».

Ми уявляємо собі, що віруси, – і це розповсюджується на всі хвороби, – *мають наміри*: вони атакують нас, нам треба захищатися тощо. Тобто ми схильні сприймати хвороби так, ніби вони є внутрішніми інтенціональними об'єктами, що нам шкодять, – а не так, що вірус і хвороба, ним викликана, є лише факти, нещасні та сумні, але тем не менш факти. Те, що починає жити як вірус, у нашій психіці трансформується у психічний об'єкт і набуває його характеристик. В термінах Воллхайма, ми маємо сильну диспозицію сприймати вірус так, ніби він втілює певну диспозиційну фантазію.

Сюзен Зонтаг (Sontag, 1978) дослідила ці метафори стосовно хвороби. Але звісно, вони більше ніж метафори. Розрізнення, що це ілюструє, відмічає дещо значно більш загальне: поділ, що розповсюджується на все ментальне життя, який ми всі добре усвідомлюємо в своїй роботі, хоча й не схильні його озвучувати. Це розрізнення між «фактами» та «об'єктами» або, – можливо, точніше, – розрізнення між тим, що ми сприймаємо як факт, і тим, що ми сприймаємо як об'єкт. Смерть, наприклад, легко (і помилково) сприймається як психічний об'єкт, і часто зображується, персоніфікується так, ніби нас наздоганяє, триумфально демонструючи, що ми від неї не втечемо.

Це розрізнення, яке я тут висунув на передній план, дуже міцно базується на функціонуванні несвідомої фантазії, оскільки ясно, що трансформація факту в об'єкт може бути досягнута лише через втручання відповідної диспозиційної фантазії.

Якщо я роблю щось погане, то маю нещасливий досвід знання, що це погано, і це може викликати відповідні почуття сорому або провини. Але це ніколи не відбувається настільки прямолінійно. Бо, коли я відчуваю ці емоції, я починаю характерним чином відчувати, що мене переслідують, і це дуже легко зісковзує у «Мене *переслідують* за те, що я зробив». ⁷ Тобто я зараз знаходжуся у владі об'єкта, і оскільки цей об'єкт має історію (в термінології Воллхайма – наратив), він нерозривно переплетений з цією історією, можливо, історією всіх інших моїх злочинів, реальних та уявних. Доволі часто далі відбувається наступне: я можу випустити з поля зору провини, яку відчував, і почати відчувати, що мене змушують почувати себе погано, *вони* (оскільки провини спроектована назовні) *роблять так, щоби* я почував себе погано. (Воллхайм ілюструє цей процес у Раскольнікова, персонажа «Злочину і кари» Достоєвського). Ці переходи відмічають рух від факту до об'єкта, спочатку внутрішнього, потім зовнішнього. Вони конкретно реалізуються через посередництво відповідних (диспозиційних) фантазій.

Інший приклад: я відчуваю себе вилученим з первісної сцени. Це знову ж таки факт, в даному випадку факт життя, але він може помилково сприйматися як «Вони *змушують* мене відчувати себе погано, вони хизуються своєю сексуальністю і навмисно наповнюють мене ревнощами». Або відсутня груди (нещасний факт) стає груддю, що відвертається від мене, – характерний тип об'єкта, притому з параноїдним забарвленням. В цих прикладах печальний факт стає злісним об'єктом.

Сігал (Segal, 1950) описує психотика, який, коли вона каже йому, що він боїться зриву, і це фактичне спостереження, сприймає це так, ніби вона заштовхує в нього зрив. Моя паці-

⁷ Кляйн зазначає це, коли каже: «Якщо передчасну провини відчуває Его, яке ще не здатне її витримувати, вона відчувається як переслідування, і об'єкт, що викликає провини, перетворюється у переслідувача». (Klein, 1957, p. 194).

ентка з меншими порушеннями, коли я кажу про перерву, вважає, що я лише задовольняю свій нарцисизм та намагаюся поставити її на позицію залежності від мене.

Зауважте, проте, що людина, яка помилково сприймає факт як об'єкт, не знає, що вона це робить. Для неї це просто факт, – наприклад, факт, що аналітик хоче її принизити. Бріттон каже те саме стосовно вірувань (beliefs): те, що аналітик вважає віруванням, його пацієнт сприймає як факт (см. Britton, 1998, p. 12).

Звісно, трапляються ситуації, коли пара має зносини, щоби наповнити психіку дитини гнівом та ревнощами, і трапляються ситуації, коли мати навмисно відвертається від дитини, щоби отримати від цього садистичне задоволення. Але я кажу не про ці ситуації, хоча патогенність тих ситуацій дійсно якоюсь мірою обумовлена зовнішніми ситуаціями, що надають форму та вагомість цим фантазіям.

Можливо, найважче нам впоратися з фактами про те, що ми за люди. Якщо я усвідомлюю, що є такі частини моєї природи, які мені ніяк не можуть подобатися, я змушений витримувати цей факт. Але надзвичайно важко притримуватися цих речей як фактів, і справді, щоби це робити, нам необхідна підтримка фантазійних доброзичливих внутрішніх об'єктів, чия здатність приймати нас такими, які ми є, розширюється і стає нашою власною здатністю приймати себе (і в цьому питанні ми постійно вагаємося, особливо тому, що прийняття може дуже легко ставати ідеалізацією).

Я описав завжди присутню тенденцію неправильно сприймати факти як об'єкти. Але й зворотне теж справедливо, ми неправильно сприймаємо об'єкти як факти, і це характерно для певних психотичних станів. Меланхолік вважає свою нікчемність фактом: моя пацієнтка, талановита письменниця, переконана, що її праця нікчемна, і це жахливий факт, – вона не бачить, що це не об'єктивне судження, але мазохістичне підкорення заздрісному внутрішньому об'єкту.

Важливе застереження. Якби я був велично здатним бачити свої злочини або визнавати неприємні аспекти мого характеру, і розглядати це *тільки* як факт, без жодного впливу фантазії, моє сприйняття себе було б позбав-

лено всього, що робить нас людьми. Тобто справжньому та глибокому усвідомленню значення таких фактів притаманно також, що вони сполучені з емоціями, і ті емоції будуть забарвлювати цю фактичність. Слід розрізняти сприйняття таких фактів про себе, наше судження про них, у світі, забарвленому депресивною позицією, – в протилежність параноїдно-шизоїдній позиції. На параноїдно-шизоїдній позиції факти стають, я підозрюю, або об'єктами-нестерпними переслідниками, або лише фактами, позбавленими будь-якого відчуття взагалі. Перший варіант ми вважаємо параноїдними, другий – шизоїдними або деперсоналізованими станами.

Гадаю, справедливо також, що значна частина роботи аналізу полягає в тому, щоби допомагати пацієнтові з'ясувати, що він за людина, зрозуміти, як саме він сприймає себе (правильно і неправильно), відокремити його фактичність та фактичність його світу від їхніх об'єктних якостей, відокремити об'єктні якості від їхньої видимої фактичності. Крім того, аналітик не тільки сприймається як такий собі об'єкт, його підштовхують *ставати* ним, і розуміння, що виникає, бо ми заходимо в цей процес і виходимо з нього, стає для нас центральною частиною роботи.

Заключні коментарі. Поняття несвідомої фантазії охоплює дуже широку територію, яку я спробував дослідити в цій доповіді. Звісно, я розумію, що результат не надто добрий, – схоже, фантазія це багато різних речей одночасно. Втім, нам не слід очікувати надто великої концептуальної точності та ясності, якщо ми віддаємо належне складності об'єкта нашого дослідження.

Фройд визнає цю проблему. Наше бажання мати мапу психіки з добре впорядкованими контурами та розділовими лініями знаходить належну метафору в мапах політичної географії. Лінії, що розділяють країни чи відділяють різні сільськогосподарські комплекси, нагадує він нам, це артефакти, які, – коли ми піднімаємо очі від мапи и справді йдемо дивитися, що тут є, – доводиться ігнорувати.

Він пише:

«Але скоріше за все, подорожуючи цим регіоном, ви знайдете тут менше порядку і більше мішанини. Німці, угорці і словаки

всюди живуть мішма, на пагорбах теж є рілля, на рівнинах теж тримають худобу. Дещо, звісно, є таким, як ви очікували, оскільки в горах не ловлять рибу, а виноград не росте у воді. Справді, картина регіону, яку ви з собою взяли, може в цілому відповідати фактам, але в деталях ви муситимете змиритися з відхиленнями». (Freud, 1933: 71–2)

Залишається питання про долю дестабілізуючих фантазій, що панували в психіці людини, можливо, архаїчного карального Супер-Его. Як вони можуть змінюватися в житті або в аналізі? Чи змінюється їхній характер, чи вони залишаються тими самими, але ми стаємо більш ізольованими від їхнього впливу? Чи можемо ми розрізнити ці дві ситуації? Гадаю, скоріше за все такі дестабілізуючі

фантазії залишаються, залишаються як диспозиції, але більше не настільки панують, вони займають своє місце серед інших, завдяки чому особистість стає більш гнучкою. Але неминуче час від часу вони прориваються.

Воллхайм пише: «Людина проводить своє життя на перехрестях: в точці, де минуле, що на неї вплинуло, і майбутні, що перед нею відкрите, зустрічаються в теперішньому». Психологія живе саме на цьому перехресті. Мета нашої роботи – перервати минулі визначеності, відкриваючи їх в якості живих істот, фантазій, в теперішньому. Наша мета не в тому, щоби позбавити психіку будь-яких фантазій, але радше в тому, щоби людина дізналася, як її життя забруднено та освітлено ними, – і тому стала краще себе розуміти.

Список літератури:

- Britton, R. (1998). *Belief and imagination*. London: Routledge.
- Feldman, M. (1997). Projective identification: The analyst's involvement. *Int. J. Psychoanal.*, 78: 227–41.
- Freud, S. (1897). Letter 71. Extracts from the Fliess Papers. *SE I*: 263–6.
- Freud, S. (1910). Leonardo Da Vinci and a memory of his childhood. *SE XI*: 57–138.
- Freud, S. (1911a). Formulations on the two principles of mental functioning. *SE XII*: 213–226.
- Freud, S. (1911b). Psycho-analytic notes on an autobiographical account of a case of paranoia (dementia paranoides). *SE XII*: 1–82.
- Freud, S. (1925) Negation. *SE XIX*: 233–40.
- Freud, S. (1933). New introductory lectures on psycho-analysis. *SE XXII*: 1–182.
- Isaacs, S. (2003 [1948]). The nature and function of phantasy. In: Steiner, R., editor. *Unconscious phantasy*. London: Karnac.
- Klein, M. (1923). Early analysis. In: *The writings of Melanie Klein, Vol. 1*, 77–105. London: Hogarth.
- Klein, M. (1946). Notes on some schizoid mechanisms. *Int. J. Psychoanal.*, 27: 99–110.
- Klein, M. (1975). *Envy and Gratitude and Other Works 1946–1963*. *Int. Psycho-Anal. Lib.*, 104: 1–346. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
- Laplanche, J., and Pontalis, J. B. (1973). *Int. Psycho-Anal. Lib.*, 94: 1–497. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
- Sandler, J. (1976). Countertransference and role-responsiveness. *Int. Rev. Psychoanal.*, 3: 43–7.
- Segal, H. (1950). Some aspects of the analysis of a schizophrenic. *Int. J. Psychoanal.*, 31: 268–78.
- Segal, H. (1957). Notes on symbol formation. *Int. J. Psychoanal.*, 38: 391–397.
- Sonntag, S. (1978). Illness as metaphor. In: *Illness as metaphor and AIDS and its metaphors*. New York: Picador, 2001.
- Spillius, E. (1988). *Melanie Klein today, vol. 1. Mainly theory*. London: Routledge.
- Steiner, R. (2003). Introduction. In: Steiner, R., editor. *Unconscious phantasy*. London: Karnac.
- Wollheim, R. (1969). The mind and the mind's image of itself. *Int. J. Psychoanal.*, 50: 209–220.
- Wollheim, R. (1984). *The thread of life*. Cambridge: Cambridge UP.
- Wollheim, R. (1999). *On the emotions*. New Haven, CT: Yale UP.

Анотація. На початку даної доповіді концептуально та історично розглядаються різні феноменології, що їх охоплює термін «несвідома фантазія». Продемонстровано, що цей термін вказує на низку різних, хоча й перехресних концептуальних ділянок. Зокрема: фантазія як сцена; фантазія як репрезентація потягу; фантазія як репрезентація бажання в якості його здійснення; фантазія як відщеплена діяльність психіки, що функціонує під егідою принципу задоволення; фантазія як репрезентація власної діяльності психіки (за визначенням Воллхайма, «те, як психіка сама собі репрезентує власну діяльність»). І зрештою, несвідома фантазія розуміється

як базова підвалина всього ментального життя, в тому числі потягів, імпульсів, всіх ситуацій тривоги та захистів. Автор окреслив цю територію, відслідкувавши розвиток даної концепції в працях Фрейда та Кляйн, і далі звертається до робіт філософа Річарда Воллхайма, який, за твердженням автора, зробив фундаментальний внесок у наше концептуальне розуміння несвідомої фантазії. В прикінцевому розділі доповіді автор встановлює відмінність між тим, що він називає «об'єктами» (а саме, психічними об'єктами), і тим, що він називає «фактами». Він припускає, що це розрізнення, в нашій праці зазвичай неявне, корисно озвучити, і при цьому висвітлює важливий вимір аналітичної праці. Наша мета полягає в тому, щоб допомогти пацієнту дізнатися, хто він є, зрозуміти, яким чином він сприймає себе, правильно і неправильно, розкрити фактичний бік його самого і його світу, виходячи з «об'єктних якостей» цього світу, і встановити відмінність між несвідомою фантазією та реальністю.

Ключові слова: несвідомої фантазія, Фрейд, Кляйн, Воллхайм, факти та об'єкти; психоаналіз.

Abstract. This paper seeks firstly to grasp both conceptually and historically the different phenomenologies that are captured by the term 'Unconscious Phantasy'. The term is shown to refer to a number of distinct though overlapping conceptual domains. These include: phantasy as scene, phantasy as representation of drive, phantasy as representation of wish as its fulfilment, phantasy as split off activity of the mind functioning under the aegis of the pleasure principle; phantasy as representation of the mind's own activities (which Wollheim calls 'the way "the mind represents its own activities to itself"'). Lastly unconscious phantasy is understood as being the basic foundation of all mental life, including drives, impulses, all anxiety situations and defences. Having mapped out this territory through following the development of the concept in the work of Freud and Klein, the author draws on the work of the philosopher Richard Wollheim who, the author contends, has made a fundamental contribution to our conceptual understanding of unconscious phantasy. In the last section of the paper, the author draws a distinction between what he terms 'objects' (namely psychic objects) and what he terms 'facts'. It is suggested that this distinction, though implicit in much of our work, benefits from being made explicit and that in so doing an important dimension of analytic work is illuminated. We aim to help the patient to discover what he is like, to understand the ways in which he conceives and misconceives himself, to unravel the fact-ness of himself and his world from its 'object qualities', to differentiate between unconscious phantasy and reality.

Key words: unconscious phantasy, Freud, Klein, Wollheim, facts and objects, psychoanalysis.